

Les múltiples cares de la renda: propietaris i arrendataris al País Valencià.

Salvador Calatayud, Jesús Millán, Mª Cruz Romeo

Universitat de València

Introducció

L'agricultura rendista al regadiu representa un teló de fons ineludible en la major part de les discussions històriques sobre el País Valencià contemporani. D'ell se'n deriven un grapat decisiu de suposicions al voltant d'aspectes constitutius de la realitat valenciana. Entre ells cal destacar el paper de la renda, que ha tingut entre nosaltres una perllongada presència històrica, que només declinaria durant el franquisme. D'aquest fet ha estat fàcil deduir la importància dels agents econòmicament passius o fins i tot retardataris. En la mesura que la renda s'anализava des de l'angle dels models teòrics, com a un preu per l'ús del sòl, sense cap més activitat econòmica, l'enorme atractiu de la propietat rendista entre els cercles socials dominants s'ha vist com a la causa fonamental de l'allunyament de la societat valenciana respecte a determinats trets convencionalment lligats a la "modernitat". El rendisme tindria, doncs, un paper estelar en l'explicació de la peculiar via "desviada" de l'economia i la societat valencianes. Així, el retard en la industrialització o les formes clientelars i patrimonialistes de la política deurien molt a aquest fet decisiu de la nostra societat agrària.

Aquests supòsits, però, han vingut recolzant en un coneixement més aviat reduït, que sovint es redueix a impressions molt generals d'economistes i publicistes del pas del segle XIX al XX. La recerca sobre les principals variables d'una agricultura valenciana molt diversa, configurada amb trets peculiars a les distintes comarques, resta en bona mesura per fer en la seua dinàmica des de la crisi de l'antic règim a l'eclosió de la petita propietat, cap a mitjan segle XX. A més d'un coneixement geogràficament molt desigual encara, el panorama actual suggereix la necessitat d'aprofundir en l'anàlisi de les dimensions conflictives i sociopolítiques, que difícilment admeten una avaluació simple o unilateral. No és menor, però, el repte d'enriquir els models analítics amb la valoració d'aquelles variables i prioritats que ens mostra com a rellevants el funcionament dels

patrimonis i de les explotacions agràries. El que segueix és, doncs, un assaig provisional, que tracta d'insistir sobretot en els problemes interpretatius que mostra la dinàmica d'aquestes societats als dos darrers segles¹.

La renovació de la societat agrària arran de la revolució liberal

Els canvis que implicà el triomf del liberalisme foren innegablement importants, però no es poden identificar -com per inèrcia encara es fa- amb el pas global des de l'ordre feudal al capitalisme². La importància d'aquesta transformació necessita ser avaluada a partir dels contrastos i els matisos que es comproven en la recerca. La transcendència del canvi és palesa sobretot als termes de senyoriu, que encara a les acaballes del set-cents representaven vora un 76% del total i un poc més del 50% dels habitants³. El trasbals tingué una entitat prou diferent als reialencs, per tal com en ells l'àmbit del Reial Patrimoni era més aviat reduït: era el 12% del terme d'Alzira o el 6% del de Carcaixent, però tot just estava present a llocs com Sagunt, València o Oriola, amb menys del 2% de les terres⁴. D'altra banda, la propietat plena s'havia consolidat de manera molt majoritària a aquestes zones. Aquests nuclis, de lluny els més significatius del regadiu valencià, representen per tant els aspectes més continuïstes respecte a la situació heretada de l'antic règim: propietat plena i relacions contractuals, preferentment els arrendaments a curt termini. Amb tot, però, el liberalisme no deixà d'introduir-hi modificacions de relleu, que corren el risc de no ser tingudes en compte en els estudis centrats en la distribució de la propietat. Al marge de la desamortització i els efectes de la desvinculació, un canvi trascendental hagué de suposar la primerenca extinció del delme. La majoria de les sèries d'arrendaments conegudes fins ara mostren que la renda no va absorbir, ni de bon tros, allò que el llaurador havia deixat de pagar en concepte de la vella càrrega decimal. Així, fins i tot a zones dominades de temps enrere per les relacions con-

1. Un assaig en el mateix sentit, Jesús MILLÁN, "La revolución liberal y la remodelación de la sociedad valenciana", a Paul PRESTON i Ismael SAZ, eds., *De la revolución liberal a la democracia parlamentaria. Valencia (1808-1975)*, Madrid i València, Biblioteca Nueva i Universitat de València, pp. 49-74.

2. La suposició (Francisco J. HERNÁNDEZ MONTALBÁN, *La abolición de los señoríos en España (1811-1837)*, Madrid i València, Biblioteca Nueva i Universitat de València, 1999, pp. 412-413) que la llei de senyoriu de 1837 va implicar el canvi de relacions socials de producció a les propietats que conservaren els antics senyors deriva d'un apriorisme teòric, impossible de mantenir des del punt de vista històric.

3. Amparo BLESA, "El règim senyorial valencià vespres de la seua disolució", *Estudis d'Història Contemporània del País Valencià*, 1, 1979, p. 189.

4. Manuel ARDIT, *La terra i els homes del País Valencià (segles XVI-XVIII)*, Barcelona, Curial, 1993, vol. I, pp. 108-110; Juan ROMERO, *Propiedad agraria y sociedad rural en la España mediterránea. Los casos valenciano y castellano en los siglos XIX y XX*, Madrid, Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación, 1983, pp. 75-87. Només als límits de l'Albufera el domini del Reial Patrimoni tenia una importància destacable; Carmen GARCIA MONERRIS, *Rey y Señor. Estudio de un realengo del País Valenciano (La Albufera, 1761-1936)*, València, Ajuntament, 1985.

tractuals, el triomf del liberalisme no va suposar una via oberta a l'alça sistemàtica de la renda, com sovint s'ha donat per sobreentès com a una cosa típica d'una "societat de propietaris"⁵.

Les peculiaritats amb les quals va nèixer aquesta societat al País Valencià, arran del triomf liberal, es confirmen especialment en el destí viscut per la major part de les senyories. Tot i que cada cas va tenir la seua pròpia evolució, el que crida l'atenció en conjunt és que la sort de les senyories es veié segellada sovint en el transcurs de la Primera Guerra Carlina, de manera irreversible i característica, al marge de tota transacció legalment establerta. Els coetanis en foren conscients molt d'hora i van caracteritzar a partir d'aquest fet la imatge de la nova societat valenciana. Així, el cònsol de la monarquia francesa de Lluís Felip d'Orleans informava els darrers anys de la guerra i durant la regència d'Espartero que els senyoriis valencians "*sur les quels reposait la fortune des principales familles de ces provinces (...) se trouvent actuellement détruits non pas de droit, mais de fait, et cet événement aura sans doute une grande influence sur la constitution de la société de cette partie de l'Espagne*". Aquest enfonsament adquiria un caràcter subversiu, comparable al de la Revolució francesa: "*Est bien comme en France aujourd'hui. La noblesse regrette ses droits seigneuriaux qui lui ont été maladroitement et iniquement enlevés*"⁶.

La importància d'aquest trasbals implicava, doncs, un factor de radicalisme impossible d'amagar. Això es va produir pel fet que la gran aristocràcia senyorial arribà a l'època de la revolució amb drets bàsicament procedents de la seua jurisdicció que, per bé que li suposaven una font d'ingressos molt considerable, representaven alhora greus dificultats per a la seua consideració com a "propietaris" dins els seus propis senyoriis. Els darrers períodes de l'antic règim els senyors havien maldat per plasmar els seus drets de propietat, especialment sobre l'espai erm que anava sent ocupat al compàs de l'expansió demogràfica i la fam de terres del set-cents. Aquest intent, però, mai no estigué lliure de controvèrsies, de vegades prou perllongades. La força de l'oposició, com prou es veu a Gandia o Elx, per exemple, recolzava en les poderoses oligarquies dels vassalls terratinents, grups que es renovaven sociològicament i que projectaven una innegable capacitat d'influència entre les capes baixes de la societat local.

Durant la revolució liberal, de manera primerenca i rotunda, l'alta aristocràcia va patir una intensa desqualificació global dels seus drets, que sense cap distinció s'atribuïen als efectes del poder polític privatitzat que havien tingut com a senyors. Naturalment, això va afectar elements clau de les senyo-

5. Jesús MILLÁN y GARCÍA-VARELA, *El poder de la tierra. La sociedad agraria del Bajo Segura, 1830-1890*, Alacant, Inst. "J. Gil-Albert", 1999, p. 157. Salvador CALATAYUD, Jesús MILLAN i Mª Cruz ROMEO, "El rentismo nobiliario en la agricultura valenciana del siglo XIX", *Revista de Historia Económica*, n° 1 (2000), p. 92.

6. Archives du Ministère des Affaires Étrangères, *Correspondance commerciale, Valence*, vol. 4, f. 171 ss. Id., *Correspondance politique et commerciale de l'Espagne*, vol. 17, fs. 70-77.

ries com el delme i les regalies. Però tota propietat senyorial que no fos plena fou deslegitimada molt d'hora a les senyories valencianes, no poques vegades amb efectes definitius. Aquesta onada de deslegitimació de la propietat senyorial va afectar en especial el domini directe, que sovint hagué de caure en un desús absolut a partir de la dècada de 1830. Cap a 1836 hi havia qui, fins i tot, arribava a registrar notarialment els motius d'ignorar els drets del domini directe: aquests drets es trobaven llavors "*a las órdenes que dictare sobre dichos gravámenes la Representación de la Nación en nuestras sabias Cortes*". Convé recordar que en aquells moments es trobava en vigor l'Estatut Reial i no hi havia en marxa cap moviment legal per a abolir un domini directe que, a molts d'altres indrets, seria reconegut com a part de la "propietat privada sagrada i inviolable".

Aquesta transgressió tan contundent prenia la seua força del caràcter respectable de moltes fortunes bel.ligerants amb el que entenien com a feudalisme en bloc, encara que foren notòriament conservadores en molts altres aspectes de la vida política. En qualsevol cas, els llargs anys de marginació del domini directe van conduir a una situació de fet, com ja assenyalaven els cònsols francesos a València, que més tard resultaria impossible d'adreçar. D'aquesta manera, la posterior normativa sobre la redempció dels censos emfiteùtics sembla haver tingut, en el millor dels casos, efectes només parcials al País Valencià: no poques vegades el domini va desaparèixer sense cap mena de redempció⁸.

Aquest procés de deslegitimació s'aturava al davant de la propietat plena dels senyors. Aquesta mena de propietat, però, era clarament excepcional dins les senyories valencianes, ja que només adquiria importància a les comarques més meridionals. En aquest sentit, la imatge de desfeta senyorial que transmeten els coetanis des de ben enjorn sembla una tendència comprobable. La combinació de passat jurisdiccional i drets parcials de propietat fou difícilment acceptable per part del liberalisme al País Valencià i això suposà un component radical important, però que no s'estenia més enllà de l'àmbit del senyoriu. On no hi havia hagut jurisdicció senyorial l'ombra del dubte no amenaçava el repartiment existent de la propietat. Aquest fou el cas dels reialencs o d'aquells nobles que eren propietaris dins de termes on mai no havien estat senyors. D'ací derivarien, de fet, bona part de les propietats nobiliàries de l'època de la burgesia. El pes d'aquesta propietat noble no senyorial era significatiu a llocs molt concrets del País. Era el cas de la Particular Contribució de València, on a principis del vuit-cents representaven el 17 %, o el d'Oriola, on el 1831 la noblesa de títol disposava de

7. Arxiu Municipal d'Elx, *Protocolo de José Mas, 1836-38*, nº 1.408, 21-I-1836.

8. Entre d'altres casos, Pedro RUIZ TORRES, *Señores y propietarios. Cambio social en el sur del País Valenciano. 1650-1850*. València, Institució Alfons el Magnànim, 1981. Joaquim SERRANO i JAÉN, *De patri-cis a burgesos. Les transformacions d'una oligarquia terratinent; Elx, 1600-1855*. Alacant, Institut "J. Gil-Albert", 1995. Antonio GIL OLCINA i Gregorio CANALES MARTÍNEZ, *Residuos de propiedad señorial en España. Pervivencia y ocaso en el Bajo Segura*. Alacant, Institut "J. Gil-Albert", 1988.

vora un terç del regadiu⁹. Les xifres eren incomparablement més baixes a d'altres comarques. D'altra banda, aquesta noblesa, a recer dels trasbalsos que el liberalisme causaria en la legitimitat de la propietat, era clarament diferenciable de l'alta aristocràcia senyorial. La propietat ferma dels Tamames, Jurarreal, Pinohermoso o Ripalda -pràcticament sense senyoriu- representa un tipus de fortuna i un nivell d'ingressos molt allunyat del cim aristocràtic dels Medinaceli, Osuna, Arcos, Infantado, etc., que veurien desaparèixer ràpidament les seues bases patrimonials al País Valencià. Per tant, el qüestionament obert de la mena de propietat que s'imputava al "feudalisme" era compatible amb el respecte a aquella altra que es veia com a lliure de sospita.

El radicalisme antifeudal no posava en qüestió tot l'ordre de la propietat existent, però no era un fenomen secundari. La derrota de la propietat senyorial no es pot confondre amb el triomf dels sectors agraris més empobrits. Potser, el procés de renovació social que va afavorir el liberalisme al País Valencià estigué presidit, sobretot, per allò que podríem anomenar la renovació de l'agricultura rendista. Com a resultat de la revolució liberal, el panorama social es podria sintetitzar amb els següents aspectes: a) desfeta molt estesa de la noblesa senyorial, incapaç de consolidar-se en el nou món dels propietaris; b) alhora, manteniment del repartiment de la propietat, la qual cosa beneficiava sobretot als propietaris de llocs de reialenc i als emfiteutes, consagrats com a propietaris plens; aquests dos factors venien a confirmar la propietat, no només de petits llauradors, sinó en primer lloc de les fortes oligarquies de terratinents que s'havien covat sota l'antic règim, tant en forma de propietat plena com de domini útil, incloent-hi aquelles fornades de noblesa *propietària* que és impossible de confondre amb el feudalisme; c) la desclosa del mercat de terres, bloquejat fins llavors per les mans mortes, creà oportunitats inèdites d'accés a la propietat; d) la fi de les càrregues senyorials i del delme -en un procés que s'inicià al voltant de la Guerra del Francès i que l'absolutisme posterior no va aturar mai del tot- va beneficiar també els sectors millor situats dels conreadors.

A mitjan segle els efectes de la revolució en aquests sentits eren ben probables. Així, el pes de la noblesa de títol en el repartiment de la propietat agrària a mitjan segle XIX a un conjunt de comarques valencianes era el que mostra el *Quadre 1*.

9. José Luis HERNÁNDEZ i Juan ROMERO, *Feudalidad, burguesía y campesinado en la buerta de Valencia. La estructura agraria de la Particular Contribución de Valencia ante la crisis del Antiguo Régimen*, València, Ajuntament, 1980, p. 55; Jesús MILLÁN, *El poder de la tierra...*, p. 65.

Quadre 1: Participació de la Noblesa i dels Sectors Urbans en la Propietat Rústica de 9 Comarques Valencianes, 1852.

	% de contribució de la noblesa titolada	% de contribució de la propietat urbana
Camp de Morvedre	4,1	16,3
Camp de Túria	3,6	20,4
L'Horta de València	9,2	-
Ribera Alta	3,3	13,6
Ribera Baixa	10,3	30,5
La Safor	2,4	-
La Costera	5,5	8,8
Vall d'Albaida	3,3	4,8
Baix Segura	14,1	-

Nota. Els percentatges són mitjanes ponderades dels pobles que componen cada comarca. S'ha entès per propietat urbana la que té domicili a València i d'altres capitals de província.
Font: *Suplementos del Boletín Oficial de la Provincia* d'Alacant i València, 1852.

Aquesta presència de la noblesa de títol a mitjan segle no es pot confondre, en absolut, amb la pervivència o la suposada transformació en propietaris dels antics senyors. Les proves en aquest sentit són múltiples. Només cal comparar l'escala senyorial valenciana de la segona meitat del set-cents amb la llista dels títols nobiliaris instal·lats en la propietat de mitjan segle XIX per a adonar-se'n de les ben poques coincidències que hi ha entre totes dues elits. De la corresponent a l'escala senyorial de l'antic règim, tan sols dos títols -Dosaigües i Infantado- van aconseguir mantenir-se com a grans propietaris a l'època de la burgesia. Llevat de molt poques excepcions -majoritàriament concentrades a la comarca del Baix Segura, però també a alguns llocs de la Ribera del Xúquer-, aquests titulats no van disposar d'una propietat agrària destacable dins aquells municipis on havien estat senyors i molts d'ells van desaparèixer de la relació de propietaris en molt poques dècades¹⁰. Val la pena destacar alhora que, fins i tot en aquests casos, el pes d'aquesta propietat congruada en favor dels senyors als antics llocs on exercien la jurisdicció sovint no arribava a constituir-los en terratinents especialment destacables. N'és representativa la situació a pobles de la Ribera, com ara Carlet, Torís o Sumacàrcer: les cases nobiliàries hereves dels antics senyors hi ocupaven a mitjan vuit-cents llocs a la cúpula propietària, però ho feien a base de pagar percentatges migrats de la contribució rústica (el 2,2 % a Sumacàrcer és la quota

10. Juan ROMERO, *Propiedad agraria...*, op. cit., p. 286.

més elevada) i, el que per fi és més aclaridor, ho feien sobretot -o en exclusiva- per la propietat dels palaus i cases. Aquest és el cas del marquès de Bèlgida, qui ocupava a Torís el quart lloc de la contribució d'immobles, però només el 63 pel que fa a les terres.

Que les terres apropiades als seus antics senyorijs formaven sempre una part molt petita dels patrimonis de la noblesa propietària ho acaba de confirmar el cas del Baix Segura, la zona on aquestes "herències senyoriales" han estat més destacades. El 1852, 40 nobles pagaven un 14 % de la contribució rústica comarcal, però només un terç de la seua base imposable es trobava als antics municipis de senyoriu, mentre que tota la resta s'emplaçava als termes antigament de reialenc, on no havien exercit mai la jurisdicció. Per aquestes múltiples vies, doncs, cal concloure la necessitat de diferenciar analíticament entre *nobles* i *senyors*, així com subratllar que els perfils de la propietat privada de l'època burgesa s'han covat, en part, entre alguns sectors privilegiats de l'antic règim, poc o fins i tot gens lligats al feudalisme.

Ara bé, això no vol pas dir, que tota o la majoria de la propietat burgesa del vuit-cents s'hagués pastat en els diversos motlles de l'antic règim. Altrament, la revolució liberal hi va fer una contribució cabdal, en obrir els canals inèdits que esmentàvem adès. El pes d'aquesta contribució es comprova, en gran mesura, pel que fa a l'accés a la terra des del món dels negocis. L'associació entre l'agricultura i el comerç havia estat clau durant l'expansió del set-cents. L'onada d'un grapat de produccions comercials (morera, arròs, barrella, olivera, vinya) havia estat aprofitada bàsicament per unes elits terratinents molt allunyades dels sectors *pagesos*, en la mesura que es tractava sobretot de sectors urbans i en gran mesura rendistes. Sens dubte, també el regadiu valencià va conèixer llavors la figura del *llaurador* benestant i de residència vilatana. Amb tot, el fort pes que les oligarquies urbanes de tota mena feien sentir sobre la rodalia agrària significava, ja sota l'antic règim, un clar factor diferencial respecte a la Catalunya dels masos. La projecció dels propietaris de la ciutat de València, a l'alçada de 1805, significava que a alguns pobles de l'Horta més del 60 % de la renda agrària fora absorbit per aquesta mena de propietaris. La lògica de la rendibilitat es traduïa en que a les comarques arrosseres de la Ribera Baixa (amb un 40 % de la renda) i la Ribera Alta (entre el 30 i el 40 %) la propietat dels residents a la capital fora també especialment destacada¹¹.

L'alça de la renda durant les dècades centrals del segle XVIII i l'atractiu del valor de la terra havien atret des de molt d'hora i d'una manera periòdicament renovada els membres dels nuclis mercantils que es lligaven al creixement d'aquest món agrari. Això planteja, doncs, el repte conegut en la fi de l'antic règim:

11. Ricardo FRANCH i Fernando ANDRÉS, "Incidencia de las clases urbanas de la ciudad de Valencia en la distribución de la renta inmobiliaria del área central del País Valenciano a finales del Antiguo Régimen", *Saitabi*, XL (1990), pp. 43-66.

el desbloqueig del mercat de la terra com a un factor clau del canvi social i de les posicions polítiques¹². Val la pena recordar, però, que sovint hi havia diferències molt remarcables entre les elits propietàries del segle XVIII i bona part del món mercantil valencià. En especial fora de la capital, aquest món nodria els seus rengles de famílies alienes al medi local, no poques vegades colònies estrangeres (francesos, maltesos, italians). De la mateixa manera, les connexions entre els propietaris, en bona part rendistes, i les activitats mercantils o manufactureres eren clarament secundàries. La penetració del món dels negocis en la terra fou significativa, encara que es veia condicionada per l'entramat jurídicoinstitucional. D'altra banda, la mateixa composició i la capacitat econòmica del món dels negocis es veié periòdicament sotmesa a forts trasbalsos. Les desercions cap al rendisme implicaven que els millors situats abandonaven les activitats mercantils o manufactureres, que sovint eren només una estació de pas en la via cap a la integració en el rendisme o, fins i tot, en l'ennobliment¹³. Des de 1790 s'hi afegiren les contínues crisis comercials, que conduïrien a una complexa reconversió d'aquests sectors que s'allargaria fins a després del primer terç del vuit-cents. Com a resultat, la presència dels comerciants en actu en el terror era, malgrat tot, més aviat minsa a les acaballes de l'absolutisme. Així a Castelló de la Plana controlaven quasi un 5 % del regadiu el 1818, mentre que a l'altre extrem del País, a Oriola -també reialenc com l'anterior- en 1831, sols enregistren un 2,2 %¹⁴.

Potser, la cronologia de l'accés a la terra per part dels homes de negocis fou comarcalment diferenciada. Al capdavant, Castelló i, sobretot, Oriola eren origen de sòlides fortunes privilegiades, tant seglars com eclesiàstiques, que s'arreceraven sota els vincles i l'amortització. La situació podia ser, però, força diferent a zones més marcades pel pes dels grups de propietaris mitjans bàsicament locals, que coexistien amb la forta pressió provinent del comerç que creixia al seu costat. A les comarques de la Safor i la Marina Alta sembla probable que l'afany dels comerciants per fer-se amb la terra es veiés satisfet més enjorn, entre la desamortització de Godoy i la "Dècada Ominosa". La crisi dels patrimonis establerts -els més modestos en primer lloc, però també d'alguns dels benestants- i la seua creixent dependència del crèdit i del comerç, combinades amb una relativament

12. Mª Cruz ROMEO, *Entre el orden y la revolución. La formación de la burguesía liberal en la crisis de la monarquía absoluta (1814-1833)*, Alacant, Institut "J. Gil-Albert", 1993.

13. Es el cas de l'industrial Agustí Emperador que va obtenir una senyoria "industrial" a Museros (l'Horta), Manuel ARDIT, *Revolución liberal y revuelta campesina. Un ensayo sobre la desintegración del régimen feudal en el País Valenciano (1793-1840)*, Barcelona, Ariel, 1977, p. 64. O del mestre correterger José Estellés que va adquirir un patrimoni agrari entre 1774 i 1805 a les rodalies de València; Fernando DíEZ, "Los papeles del correjero", *Estudios d'Història Contemporània del País Valencià*, 5, 1984, pp. 245-270.

14. Otilia MARTÍ ARNÁNDIZ, *Un liberalismo de clases medias. Revolución política y cambio social en Castelló de la Plana (1808-1858)*, Castelló, Diputació Provincial, 1997, p. 131; J. MILLÁN, *El poder de la tierra...*, op. cit., p. 52.

feble presència de “mans mortes”, poden haver facilitat els canvis a aquestes zones, arran de l'esgotament de l'embranchida econòmica del set-cents¹⁵.

Tot plegat, els canvis institucionals imposats pel triomf del liberalisme no van consistir ben bé a obrir per primera vegada les portes de l'accés a la propietat als homes de negocis, com si abans no hi hagueren existit possibilitats apreciables d'aquesta mena. Això, però, no lleva importància al trencament revolucionari. En efecte, el liberalisme va ampliar d'una manera desconeguda fins aleshores els canals d'accés a la propietat. Ho va fer, a més, en un context de forta transformació dels sectors mercantils, on la major part dels inserits en els negocis eren relativament nous en l'ofici i no disposaven del tipus de patrimoni rural que, de vegades, havien pogut forjar els més integrats d'èpoques anteriors. Cal afegir-hi, en darrer lloc, l'ampli abast que assolí la crisi agrària de principis del vuit-cents, en exhaurir-se les bases que havien recolzat el creixement de les dècades anteriors. Aquesta crisi, agreujada des de mitjan dècada de 1810 amb l'enfonsament dels preus agraris, va exigir, amb una intensitat potser diversa segons les comarques i les produccions, un esforç d'inversió i transformació de conreus, per al qual no tots els sectors propietaris estaven igualment predisposats.

Què significava en aquest context el conjunt de transformacions que eliminaven els vincles i les mans mortes? Una part de la historiografia sostenia la pervivència de valors antieconòmics i “tradicionals” a l'hora d'interpretar el sentit de la febre burgesa per la terra. A hores d'ara, però, cal discutir a fons aquesta tesi. En ella el factor més destacat era l'escassa dinàmica de la renda als arrendaments a la comarca de l'Horta (per sota del 3 % a l'any a finals del set-cents), allò que duia a pensar que no eren criteris de rendibilitat econòmica allò que empenyia l'adquisició del sòl¹⁶. Nogensmenys, el moviment de les rendes era prou divers, no ja per comarques, sinó fins i tot en funció del conreu i les qualitats de la terra. D'altra banda, la compra de terres semblava guiar-se en bona mesura pel seu valor capital. La terra disposava de cotitzacions regulars o a l'alça i això li atorgava una importància inexcusable per a tot un seguit d'estratègies econòmiques i socials. Disposar de finques rústiques era de fet una garantia gairebé insubstituïble per a obtenir crèdit, element decisiu per a moltes fortunes que, a més, maldaven per diversificar les seues activitats i miraven de reduir els riscos. Alhora, com tantes vegades en el passat, tot això podia ser també un graó en l'escala que menava a abandonar els negocis.

15. Antoni F. GRAU ESCRIBUELA, *Domini i propietat a la Marina Alta. Dènia, Xàbia i el Verger, segles XV-XIX*, Alacant, Ajuntament de Dènia i Institut Alacantí de Cultura “J. Gil-Albert”, 2001. Joan Carles FAUS MASCARELL, *Propiedad de la tierra y cambio social. Crecimiento y transformaciones en la agricultura capitalista de la comarca de Gandia (1820-1887)*, València, Facultat de Geografia i Història, 1993, treball de licenciatura inèdit.

16. Fernando ANDRÉS ROBRES, *Crédito y propiedad de la tierra en el País Valenciano (1600-1810)*, València, Institució Alfons el Magnànim, 1987, p.241.

En darrer lloc, en la conjuntura marcada a l'ensems per la revolució i la crisi agrària, l'entrada de fortunes comercials en el món agrari no sempre havia de significar el reforçament de les actituds rendistes, suposadament poc interessades a renovar la producció. En el cas d'Oriola, afectada per una crisi agrària especialment dura, potser és significatiu que l'escàs 2,2 % de l'horta local en mans de comerciants en actiu estiguera majoritàriament (vora el 60 %) en règim d'explotació directa, un contrast clamorós respecte al que feien la resta dels grups propietaris. Probablement, la seua limitada penetració en la propietat anava acompanyada d'una assumpció de riscos més gran, que hauria de permetre el redreç agrari que, més endavant, hauria de fer possible viure de rendes. Els comerciants amb accés a recursos líquids venien a mostrar unes potencialitats econòmiques força allunyades de les que exhibia la gran majoria dels propietaris més arrelats. A Castelló en canvi -per bé que tot just quan s'encetava la crisi agrària de principis de segle- els comerciants mostraven una propensió superior precisament en sentit contrari, per tal com llogaven les finques molt més que tota la resta¹⁷.

A mitjan vuit-cents l'entrada urbana en el repartiment de la terra havia avançat notablement, com pot comprovar-se al Quadre 1. A llocs importants de la dinàmica zona de la Ribera del Xúquer, com s'esdevé a Algemesí i Sueca, els propietaris residents a València o Madrid protagonitzaren una forta escalada, de vegades espectacular, que els va dur de posseir proporcions inferiors a la quarta o la sisena part de la terra a assolir la tercera part o més a la dècada de 1850¹⁸. A d'altres zones, com ara al sud del País, en aquestes dates els propietaris dels nuclis mercantils de ciutats portuàries, com Alacant o Cartagena, disposaven ja d'un volum significatiu, que contrasta obertament amb les molt discretes posicions que gaudien a finals de l'antic règim. La propietat burgesa de la terra, però, s'escampava també de vegades per la rodalia d'algunes capitals comarcals, especialment característiques com a residència de famílies terratinents que no sempre emigraven a les més allunyades capitals administratives. Aquests eren els casos, per exemple, d'Oriola i Xàtiva. L'assalt a la propietat per part d'elits comarcals o metropolitanes provocava un trasbals en la cúpula terratinent de molts llocs, que arran del triomf del liberalisme passava a tenir residència forastera. Una altra variant mostra, com il·lustren els casos de la Ribera Alta, el pes decisiu dels propietaris veïns de cada lloc sobre el seu propi territori, fins al punt que no es pot parlar d'una elit terratinent a escala comarcal, sinó d'elits preferentment locals i clarament diferenciades entre elles.

Tot plegat, aquesta redefinició del cim del món dels terratinents valencians exhibeix característiques notablement allunyades d'altres zones d'Espanya o de França. A diferència d'Extremadura o el nord de França, les principals fortunes

17. J. MILLÁN, *El poder de la tierra...*, op. cit., p. 52; O. MARTÍ, *Un liberalismo...*, op. cit., p. 130.

18. Per exemple, el 33% a Cullera, el 37% a Alzira o el 42% a Sueca, segons la Contribució de 1852; *Boletín Oficial de la Provincia de Valencia*, suplement de 1852.

agràries al regadiu valencià no integraven una elit allunyada geogràficament. L'èxode de fortunes fora dels límits comarcals o del País no va assolir les proporcions, ni de bon tros, que a aquests altres territoris. Els casos més significatius en sentit contrari -com ara el comte de Pinohermoso, propietari decisiu al sud valencià que residia a Madrid, o el baró de la Pobla, gran propietari a les comarques del nord, que vivia a Barcelona- no arriben a configurar un panorama que podem caracteritzar, sobretot, per la força de les elits locals o relativament properes. A diferència de la França septentrional, doncs, el món social del regadiu valencià no ha estat aclaparadorament rural o "camperol"¹⁹. La importància d'elits properes i locals subratlla, en el cas valencià, la peculiar combinació de camp i ciutat que generarà a la llarga una dinàmica política i socioeconòmica especial.

Unes transformacions discretes i decisives, alhora: la peculiar via de renovació dels conreus.

D'aquesta manera, tot i la constatable pervivència del rendisme com a tret dominant al regadiu valencià, no es fàcil argumentar el manteniment d'unes estructures idèntiques respecte a les del passat. Més aviat, la informació coneguda apunta cap a la reformulació de les relacions establertes en el marc dels arrendaments, que haurien afavorit una entrada més gran de capital o, de vegades, un nou repartiment de la terra entre les famílies camperoles. Així, rendisme, precarietat camperola i incorporació d'un volum més gran de capital semblen haver estat variables simultànies en la trajectòria seguida a les hortes valencianes del vuit-cents.

Un aspecte clau d'aquest relançament fou el fet que, molt d'hora, els propietaris més actius van manifestar el seu interès, en el context de l'ascendent lliurecanvisme europeu, per inserir l'agricultura en el mercat. Això implicava demandes per a dinamitzar la circulació interior de productes (per exemple, en contra dels impostos de consums sobre el vi), però també en favor dels intercanvis exteriors. Aquests propietaris admetien que el moment històric imposava la concurrència internacional i que calia adaptar-s'hi mitjançant la millora del conreu i la seua competitivitat²⁰. Certament, en alguns casos destacats, com ara l'arròs, el mercat mundial fou percebut com amenaça i va dur a exigir la protecció aranzelària, però açò era compatible amb la defensa de la lliure entrada de blat -el País Valencià n'era deficitari-, mentre que de la part més intensiva de l'agricultura s'esperaven avantatges de la nova situació. És cert que potser no eren pas lliure-canvistes, però la reacció davant les circumstàncies noves que

19. Heinz-Gerhard HAUPT, *Sozialgeschichte Frankreichs seit 1789*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1989, p. 31.

20. Com a Catalunya: Ramón GARRABOU, Josep PUJOL, Josep COLOMÉ i Enric SAGUER, "La crisi finisecular i la recomposició del món rural a Catalunya", *Recerques*, 26, 1992, p. 111.

definien l'economia europea no propugnava el tancament ni la restricció generalitzada dels intercanvis²¹.

Aquestes actituds es donaven en un moment en què l'agricultura valenciana coneixia la crisi d'algunes de les modalitats d'especialització comercial que més havien comptat des del segle anterior: la barrella al sud del País i, sobretot, la seda que va perdre el paper central que tenia al regadiu. La sobtada caiguda d'aquesta dedicació va obeir a la confluència de raons estructurals que afectaven la competitivitat de la sederia valenciana i d'episodis naturals desfavorables en la dècada de 1850. La decadència, però, havia començat molt abans i, d'aquesta manera, la morera s'havia anat integrant en formes de producció més complexes basades en el conreu combinat, a les mateixes parcel·les, amb d'altres plantes de caràcter anual. Per això, l'impacte fou menys sever i, al mateix temps, estaven ja obertes possibilitats per a futures especialitzacions substitutives de les que desapareixien. De moment, amb tot, cap altre conreu va ocupar una centralitat tan acusada en els sistemes de producció del regadiu. El taronger es difonia encara lentament. L'arròs, l'expansió del qual era més ràpida, estava molt concentrat a certes comarques ben dotades des del punt de vista hidràulic i era difícil de generalitzar. Les hortalisses tenien, pel moment, un mercat limitat. En qualsevol cas, la primerenca construcció ferroviària que articulava, precisament, algunes de les contrades amb un potencial agrari més gran, ja creava les bases per a una nova expansió de l'agricultura comercial. El ferrocarril aproximava els mercats i, a més, facilitava el suministre de béns de capital, sobretot els adobs, cada cop més necessaris per al conreu intensiu.

La principal de les especialitzacions comercials consolidades a mitjan segle va tenir lloc al secà. Aquests anys la plantació d'oliveres va avançar de forma notable i l'oli va cobrar pes en el producte total de l'agricultura fins que als anys 1870 aparegué la competència parcial d'altres productes. Però la vertadera revalorització dels secans va procedir de l'auge vitícola. Només en trenta anys, entre 1860 i 1890, la superfície de vinya es va doblar al País Valencià, en assolir l'elevada xifra de 250.000 Hes. Hi havia vinya pertot arreu, àdhuc als regadius on, conjunturalment, podia suplir la manca d'alternatives. Cal recordar que la vinya exigia, a més d'inversions importants en la fase del conreu, instal·lacions per a la vinificació i una xarxa comercial capaç de situar el producte a mercats llunyans. La seua expansió, doncs, transformà la societat rural a les zones vitícoles. Fins la interrupció, el 1891, de les vendes a França i la posterior crisi fil·loxèrica de les primeres dècades del nou-cents, el vi serà el principal producte de les exporta-

21. Encara que és una qüestió que cal estudiar, les actituds predominants a mitjan segle semblen diferents de les què s'imposarien després de la crisi finisecular, molt més proteccionistes malgrat el major pes que tenia el principal conreu d'exportació, el taronger; Samuel GARRIDO, "Realment eren lliurecanvistes?. Les peticions aranzelàries de l'agrariisme valencià al començament del segle XX", *Afers*, 36, 2000, pp. 379-396.

cions agrícoles valencianes i un component decisiu en l'acumulació dels terratinents i cultivadors.

Quines foren les conseqüències d'aquests canvis pel que fa a la inserció de l'agricultura en el mercat i a les estructures del conreu i de la societat rural? En el pas de la vella a les noves especialitzacions, a més d'un nou grau de mercantilització de l'agricultura i del reforçament del seu vessant exportador, les explotacions es van relacionar també d'una manera nova amb el mercat. Això obeïa als canvis que s'havien produït en les relacions dins la majoritària agricultura rendista.

La més important de les dedicacions tradicionals del regadiu, la sedera, havia exigít tot un seguit de treballs domèstics que abarcaven fins el filat. El conjunt de la mà d'obra familiar s'implicava en aquest procés, amb un especial protagonisme de les dones que s'ocupaven de la cria dels cucs i del filat. Per tant, la seda limitava la inserció en el mercat de treball. Però, en tractar-se d'una producció sense cap possibilitat d'autoconsum, la seua orientació comercial era més acusada que en qualsevol altre conreu. Així, en l'obtenció de líquidesa pesava més, probablement, la venda del producte que el treball assalariat dels membres de la família. D'altra banda, la comercialització adoptava la forma de mercats setmanals de fulla de morera i de capolls de seda, sovint als centres comarcals on acudia un fum de compradors i venedors.

Si comparem aquesta forma d'insertar-se en els mercats amb la que predominaria quan el taronger assolí el protagonisme al regadiu, hi trobem grans diferències. Els cítrics tenien fortes exigències de capital per adequar el sòl, crear la plantació i proporcionar el reg. D'altra banda, eren menys intensius en treball que la producció sedera. Així, el taronger fou una de les produccions on més pesaren els inversors urbans i els sectors benestants locals. Aquest protagonisme no va evitar, ni de bon tros, que els petits cultivadors entraren també en l'agricultura tarongera a través de diversos mecanismes. Quan aquests agricultors posseïen parcel·les d'horta -i les normes del reg no discriminaven els conreus arboris com s'esdevenia al camp de Morvedre²²- la inversió inicial per al nou conreu es reduïa bastant i sols calia fer front a l'elevat cost d'oportunitat que significava el període de creixement dels arbres, abans de començar a produir. Aquesta barrera d'entrada es podia salvar, en practicar conreus associats, el que permetia mantenir un temps l'autoconsum. La plantació adulta exclouïa, en general, aquesta pràctica i situava ja els llauradors en la dependència plena del mercat. L'elevada rendibilitat del taronger es reforçava quan, a més, no calia contractar treball, i és probable que ajudara a consolidar la posició dels petits propietaris. Precisament, el ritme gradual de l'expansió tarongera al regadiu ha estat inter-

22. Marc FERRI, *El conflicte per la reestructuració dels regs entre la crisi de l'Antic Règim i el moderanisme burgès: el Camp de Morvedre, 1790-1860*, València, Facultat de Geografia i Història, 2000, Tesi de llicenciatura.

pretat per un sector de la historiografia com a un senyal de la manca de dinamisme d'aquesta petita producció, capaç de consagrar amplis espais irrigats als cereals allhora que un taronger molt més rendible sols experimentava empentes espaiades²³. D'altres ocasions, aquesta mena de llauradors podia dedicar al taronger parcel·les de secà i conrear allhora la part d'horta del seu patrimoni per a la subsistència i per a obtenir liquidesa sense interrupcions. En aquest cas la transformació del terreny es basava en l'ús intensiu del treball familiar i l'associació per tal de fer pous i instal·lar-hi maquinària. En resum, el taronger, malgrat restringir l'autoconsum, no acabava d'excloure'l dins d'unes reformulades estratègies de l'economia camperola, que continuaven conjuminant dosis variables i complexes de mercat i subsistència.

En contrast amb la seda, el taronger esperonava el treball fora de la pròpia explotació. El protagonisme de les grans finques exigia la contractació de treball assalariat. S'hi afegia que la manipulació i la preparació comercial de la fruita va organitzar-se al marge de les unitats de conreu i a càrrec d'un sector nou de comerciants al front d'un subsector de característiques agroindustrials. Aquest sector va furnir oportunitats importants d'ocupació per a la mà d'obra femenina als magatzems. En conjunt, aquestes peculiaritats permetien de mantenir un ampli sector de població sense terres (o amb reduïdes extensions) a les zones tarongereres. Però, paradoxalment, aquest treball fora de la pròpia explotació es va convertir, com ha estudiat Samuel Garrido per a la Plana de Castelló, en un factor essencial que permetia que els propietaris precaris es dedicassen també al taronger: "... *per a continuar aspirant a ser 'llaurador' d'una manera realista no tan sols calia implicar-se més en el mercat de productes sinò, molt sovint, també en el de treball*"²⁴.

En aquests casos les estructures de la propietat i l'explotació semblen no haver frenat, de forma determinant, la transformació de conreus. Tanmateix hi ha algun cas en què aquest efecte sí es va donar i, probablement, en trobaríem més si estudiàrem la qüestió des d'aquest punt de vista. El conreu del cànem a l'horta del municipi de Castelló -i també, fins a més tard encara, a la d'Oriola- va subsistir quan ja les condicions de competència exterior l'havien fet desaparèixer, prou temps enrere, a l'Horta de València. La seua decadència va ser molt lenta a Castelló i això va retardar l'entrada del taronger, a diferència del que s'esdevenia a la darrera dècada del segle XIX a la veïna Vila-Real. Segons Samuel Garrido²⁵,

23. Teresa CARNERO i Jordi PALAFOX, *Creixement, politització i canvi social, 1790/1980*, València, Ed. Alfons el Magnànim, 1990, p. 33. Aquest fenomen ja havia estat explicat a Ramón GARRABOU, *Un fals dilema. Modernitat o endarreriment de l'agricultura valenciana, 1850/1900*, València, Institució Alfons el Magnànim, 1985, p. 27.

24. Samuel GARRIDO, "El conreu del taronger a la Plana de Castelló: agricultura comercial, propietat pagesa i treball assalariat (1850-1930)", *Estudis d'Història Agrària*, 13, 2000, p. 215.

25. "Explotació indirecta i progrés agrari: el conreu del cànem a Castelló (ss. XVIII-XX)", *Recerques*, 38, 1999, pp. 136 i ss.

el factor més influent en aquesta situació fou l'actitud dels propietaris en un context dominat per la cesió en arrendament. Es tractava, en concret, de la seua preferència per la percepció continuada de la renda, sense haver d'interrompre'n el cobrament, i sense haver d'esmerçar-hi un cert esforç inversor com hagués exigit el canvi al taronger, quan els arrendataris majoritàriament pobres no podien fer front per ells mateixos a la transformació. De tota manera, cal tenir present que durant molt de temps la demanda de cítrics no es veia com a gaire elàstica i que, fins i tot, la idea dominant de vegades era que havia assolit un cert sostre, com ho mostraria, d'altra banda, el mal comportament dels preus entre 1870 i 1914²⁶.

La prova més gran del dinamisme està representada per la forta expansió de la vinya. Es tractava també d'una transformació costosa perquè, sovint, implicava la rompuda de terres ermes. El ritme extraordinàriament ràpid d'avanç de la superfície vitícola no s'entén, de segur, sense la influència de les actituds dels propietaris, sovint rendistes, per tal d'afavorir la inversió de diverses maneres. Això incloïa de vegades contractes específics de plantació. Amb variants comarcals, aquests pactes implicaven la cesió d'una superfície erma a un parcer que havia de plantar-la de vinya pel seu compte. En ocasions, el propietari aportava els mallols però tota la resta de despeses anava a càrrec del cultivador. A canvi, aquest no pagava cap renda durant cinc anys i rebia la producció que pogués haver-hi. Després d'aquest termini la terra retornava a mans del propietari i una part (que podia ser la meitat de les terres transformades o una superfície erma d'igual extensió) passava en propietat al cultivador²⁷. Hom pagava treball amb terra. D'aquesta forma, propietaris de tot tipus podien minimitzar les inversions inicials en la creació de la vinya, mentre que els jornalers amb suficient treball familiar podien accedir a la propietat.

D'altres vegades, com es comprova a la destacada zona vitícola del Vinalopó, els vinyars eren cedits en aparceria, però el propietari mantenia una actitud vigilant i decisiva, que el duia a fer-hi inversions fonamentals en el procés del conreu, com ara la mà d'obra, la bestreta d'efectiu i la dotació d'infraestructures productives. Però, fins i tot, quan les finques eren cedides en arrendament, com s'esdevenia al regadiu d'Oriola, això no exclouïa que els amos retallassen o ajornassen la renda o que assumissen directament inversions per tal d'incentivar el conreu, sense oblidar que l'arrendament no era sempre una opció sistemàtica, sinó

26. Jordi PALAFOX, "Expansión de las exportaciones, crecimiento, diversificación industrial e industrialización", a Joaquín AZAGRA, Enric MATEU i Javier VIDAL (eds.), *De la sociedad tradicional a la economía moderna. Estudios de historia valenciana contemporánea*, Alacant, Institut de Cultura "Juan Gil-Albert", 1996, p. 329., per als preus a València entre 1870 i 1914. José MORILLA, Alan L. OLMSTEAD i Paul W. RHODE, "Horn of Plenty: The Globalization of mediterranean Horticulture and the Economic Development of Southern Europe, 1880-1930", *The Journal of Economic History*, vol. 59, nº 2, 1999, p. 328, per als preus pagats a Gran Bretanya, Alemanya i els Estats Units entre 1880 i 1914..

27. Juan PIQUERAS, *La vid y el vino en el País Valenciano (geografía económica, 1564-1980)*, València, Institució Alfons el Magnànim, 1981, pp. 161 i ss.

que alternava amb la gestió directa²⁸. A diferència de Catalunya, on la *rabassa morta* va ser la forma predominant de dur a terme les plantacions, al País Valencià els contractes de plantació no van generar conflictes al voltant de la propietat. A les àrees vitícoles de secà la desposseïció sembla haver-se mantingut en nivells inferiors als de les zones de regadiu²⁹.

Aquestes complexes connexions entre l'economia camperola i un rendisme aparentment absolut -recolzat a més en una concepció implacable de la propietat privada "perfecta", però que no exclouïa les pràctiques econòmicament actives dels amos- no s'entenen sense prendre en compte el marc tècnic de l'agricultura. Aquest marc, en general prou estable fins principis del segle XX, generava un conjunt contradictori de vincles amb el mercat. El reg comportava, en la seua modalitat més pregona -les hortes principals-, la desmercantilització d'un dels insums fonamentals, l'aigua. El lliure accés dels amos de terres als aqüífers superficials i l'escassa implantació de la compra-venda de l'aigua situaven aquestes formes de reg al marge dels mecanismes d'inversió individual i càlculs de costos i preus que caracteritzarien l'ús dels recursos en el model de l'agricultura capitalista (i que sí regien en el reg amb aigües subterrànies). El resultat, però, era altament eficient des del punt de vista econòmic. El cost final de l'aigua era molt inferior en els regadius tradicionals on s'ajuntaven formes de control mutu per part dels mateixos usuaris i tècniques, de vegades prou sofisticades, basades en la circulació per gravetat que evitava l'ús d'energia.

En aquests grans sistemes irrigats sembla que l'ampliació de la superfície fou reduïda durant el vuit-cents, allò que s'explica per l'aprofitament intensiu de què ja eren objecte aquestes xarxes a partir de les tècniques heretades. No succeïa el mateix, ni de bon tros, amb els petits sistemes, lligats normalment a una font o alguns pous. Entre 1860 i 1916, la superfície total irrigada al País Valencià va passar de 145.000 a 186.000 hectàrees i durant la primera meitat del segle el creixement degué ser encara superior³⁰. L'accés a l'aigua, en suposar una radical millora de la base productiva i revolucionar i fer més segurs els rendiments, consolidava la situació dels propietaris de superfícies petites i, en rebaixar el llinar mínim de terres necessari per a subsistir, la seua posició negociadora als mercats de productes i de mà d'obra.

L'ús de fertilitzants va orientar-se cada cop més a les compres de guano i d'adobs químics, cap al canvi de segle, fora de la pròpia explotació i això n'aug-

28. Així es comprova en el cas de propietaris ben representatius del món dels hisendats d'aquestes zones, vid. Salvador CALATAYUD, Jesús MILLÁN i Mª Cruz ROMEO, "El rentismo nobiliario...", pp. 89-91; ID., "La noblesa propietària en la societat valenciana del segle XIX. El comte de Ripalda i la gestió del seu patrimoni", *Recerques*, n° 33 (1996), pp. 79-101 i J. MILLÁN, *El poder de la tierra...*, op. cit., pp. 192-204, 220-221 i 239-240

29. Segons la Contribució de 1852, els valors mitjans a la Vall d'Albaida rondaven el 30% (mitjana aritmètica), mentre a la Ribera Alta eren del 54%

30. R. GARRABOU, *Un fals dilema...*, op. cit., p. 86.

mentava la dependència del mercat. Per als propietaris benestants, aquesta dependència podia reforçar la seua capacitat de conreu directe en tant que els estalviava el feixuc procés d'aconseguir la quantitat necessària de fertilitzant orgànic. En canvi, per als petits cultivadors -per bé que aquest factor pogués haver jugat algun paper- més sovint la compra de fertilitzants anava lligada a l'endeutament a curt termini, a través d'un comerciant que avançava l'adob, per tal de cobrar en temps de collita en metàl·lic o amb una part de la producció. En aquest darrer cas la comercialització del producte escapava a la decisió del cultivador, qui patia preus imposats. Malgrat tot, l'auto-abastiment d'una part dels fertilitzants va mantenir un pes important a les explotacions que comptaven amb bestiar (una de les raons per a criar animals era la producció de fem). Quan hi havia a prop una gran aglomeració urbana, com era sobretot el cas de València, aquest accés a adobs orgànics es feia de manera organitzada. La recollida del fem urbà acomplia un paper decisiu dins de l'assignació de tasques al si de l'economia familiar dels llauradors de l'Horta, de la mateixa manera que les dones feien de venedores d'hortalisses al mercat urbà. En el mateix sentit, tenia una gran importància, des de temps enrere, l'aprofitament del ramat transhumant d'altres regions que fertilitzava les terres de sojorn³¹.

La disponibilitat d'animals de feina era un aspecte fonamental en la capacitat de conreu de les unitats camperoles i una premissa, per tant, de la seua consolidació i progrés. La compra de bestiar era la inversió més important que havia d'afrontar un cultivador i implicava, en la majoria dels casos, l'endeutament a mitjà termini amb els mateixos tractants. Aquests asseguraven un flux regular d'animals i xarxes de venda a crèdit que arribaven a bona part dels potencials compradors. Però, a més de l'adquisició, el manteniment de l'animal de feina era una despesa corrent important en qualsevol explotació malgrat l'àmplia difusió del tipus de cavalleries -muls i ases- més adaptat a l'escassetat i la pobresa de les pastures naturals. Per això, els mecanismes per assegurar-ne l'alimentació eren essencials. A les hortes s'inclouien diversos farratges a les rotacions, mentre, on hi havia possibilitat, el conreu del garrofer, amb un cost d'oportunitat nul i escassa necessitat de manteniment, permetia fer front a aquesta exigència. La provisió de garrofes, d'altra banda, va ajudar a vincular, a través de lligams mercantils, les zones més pobres del País -on el garrofer va ser un arbre molt estès- amb les deficitàries en pinsos. "*Són els prats del país*", deia dels garrofers l'agrarista baró de Casanova a mitjan segle³².

El caràcter intensiu en treball era l'element en què es recolzava aquest marc tècnic. Això era absolutament fonamental, ja que reduïa al mínim els avantatges

31. Vicente FONTAVELLA, "La trashumancia y la evolución ganadero-lanar en la provincia de Valencia", *Estudios Geográficos*, XII, nº 45, 1951, pp. 773-805.

32. Augusto BELDA, "Contestación al interrogatorio sobre la organización de la enseñanza agrícola. 1862", *Arxiu General del Ministeri d'Agricultura*, 161/9.

de la gran explotació que, en canvi, sovint enlluernaven tants agraristes de l'època, de la mateixa manera que de vegades es donen per evidents en algunes anàlisis historiogràfiques encara avui. Les explotacions petites, sempre que la família llauradora disposés de prou força de treball -i això variava al llarg del cicle vital dels seus membres-, estaven ben situades per afrontar el conreu intensiu. Alhora, la necessitat de treball assalariat de les explotacions de certa grandària generava ocupació. Encara a mitjan segle XX, les decisions sobre la superfície que es dedicaria al cànem -un conreu especialment exigent en mà d'obra- a l'horta d'Oriola depenien del nombre de fills de la família llauradora³³. D'altra banda, la convivència, en un àmbit geogràfic relativament restringit, d'especialitzacions diferents generava mercats de treball també diferents i, sovint, complementaris: la plantada i la sega de l'arròs, la verema, la llarga temporada de recolecció de la taronja, les feines del cànem, els variats treballs de l'horta. Tot plegat, explica l'existència d'un sector important de jornalers en un context en què la petita propietat podia estar molt estesa.

Totes aquestes característiques eren compatibles amb l'existència i, fins i tot, el reforçament dels patrimonis grans, normalment dispersos i diversificats pel que fa a la producció. L'ús selectiu que feien els propietaris de les fórmules de conreu indirecte afavoria que, en realitat, l'explotació predominant fóra de petita dimensió. Igualment, la menuda propietat s'adaptava bé a aquests trets del model productiu i això li permetia sovint escapar de la precarietat i dur a terme una certa acumulació, que nodria processos d'ascens social. Aquets, per descomptat, no eren els únics, ja que hi havia també processos més o menys nombrosos d'enfonsament, moguts per l'endeutament necessari per a dur endavant el conreu.

En aquesta estructura de la societat rural no totalment polaritzada, les relacions entre els diversos sectors podien anar des de les experiències de "perillositat social" o de "tensa estabilitat" que conegueren els propietaris de la Ribera Baixa (per exemple, durant el Sexenni) en relació amb les fortes concentracions de jornalers en època de sega³⁴, fins la multiplicitat de vincles establerts al voltant de l'arrendament. Aquests vincles incloïen elements destacats d'una "economia moral" sobre el preu just de la renda i sobre la permanència del cultivador en la terra. Aquestes actituds mediatitzaven tant la tria de colons solvents i qualificats per part del propietari, com la capacitat de negociació dels demandants de terres per a cultivar:

Aquesta combinació de tècniques productives i d'estructures socials, carregades de matisos i contrapartides, ha tingut importants conseqüències socials. En la

33. Folker HANSEN, *Die Hanfwirtschaft Südostspaniens. Anbau, Aufbereitung und Verarbeitung des Hanfes in ihrer Bedeutung für die Sozialstruktur der Vegas*. Geographischer Institut der Universität Bonn, Bonn, 1967, p. 50.

34. Raul SILVESTRE DIAGO, "Una comarca agitada: Cullera i Sueca durant el Sexenni democràtic (1868-1874)", *Quaderns de Sueca*, XIII, 1998, pp. 119-172. Manuel MARTÍ, "La tensa estabilitat. Entre l'economia agrària i la societat urbana (1874-1911)", en premsa.

seua forma predominant, l'arrendament, el regadiu ha comportat una "cooperació per a produir" entre tota la jerarquia de propietaris i posseïdors de la terra. Això era ben visible en la gestió i els conflictes del reg. Era freqüent que els propietaris benestants encapçalaren per vies molt variades les reclamacions i les mobilitzacions. Podien donar suport als seus arrendataris quan aquests s'apropriaven de l'aigua que no els corresponia; o feien servir la seua capacitat d'influència a favor de tota la comunitat de regants en pugna amb intents d'usos alternatius de l'aigua, que tradicionalment havien estat molt arrelats. Grans i menuts propietaris anaven junts, a més, en les iniciatives per obtenir el dret a cultivar l'arròs, la qual cosa comportava alts costos de transacció, en forma de tractes amb advocats i influències en l'Administració. Com que la gestió del reg tenia un àmbit local, podia reforçar la cohesió interna d'un poble enfront dels pobles veïns o, de vegades, dels grans propietaris urbans, desconnectats dels interessos directes de l'indret. Aquest tipus de posicionaments eren, potser, majoritaris, però no hi mancaven els conflictes "verticals" dins les comunitats de regants o l'ús per part dels notables del control sobre l'aigua per tal de reforçar la seua posició política.

Tensions des de baix i politització de dretes: del predomini dels propietaris a la difusió de la petita propietat.

Segons tots els indicis, la reestructuració de la societat promoguda pel liberalisme va confirmar la tendència predominant temps enrere d'afavorir que al regadiu fos l'arrendament estipulat a curt termini (4-6 anys la majoria d'ells) la forma d'explotació dominant. Probablement, aquest predomini era força oscil·lant d'uns llocs a d'altres. A l'ampli terme d'Oriola -de 6.000 a 7.000 Hes. regades al llarg del vuit-cents- l'hegemonia de l'arrendament fou indiscutible, en moure's al voltant del 80 % de tota l'àrea regada. Quelcom de semblant s'esdevenia a Alboraià, a l'Horta immediata a València, on el 85 % se cedia en arrendament el 1860. El pes d'aquest contracte era notablement inferior a d'altres indrets, com ara a la Ribera: a Cullera i Alzira el percentatge variava entre una quarta part i un terç de les terres. Amb tot, però, la imatge sistemàticament mantinguda, ja fos per agraristes, propietaris o agents oficials, era que la gran majoria de l'horta s'arrendava³⁵.

Com explicar aquesta opció per part dels amos? La historiografia ha destacat fins ara sobretot el tipus d'argument que vincula l'arrendament i el caràcter econòmicament passiu del propietari. Això seria, en la imatge d'alguns, una prova suposadament contundent del caràcter "tradicional" dels terratinents valencians i del seu continuïisme respecte al passat de l'antic règim. Sens dubte, aquesta mena de motius en el terreny de la gestió econòmica feien un paper apreciable. En plena onada del creixement del set-cents, una comissió d'experts oriolans havia

35. Així ho apuntaven tant els Registradors de la Propietat com la Comissió de Reformes Socials citats per GARRABOU, *Un fals dilema...*, op.cit., pp. 141 i ss.

sentenciat en favor dels avantatges de l'arrendament, per tal com, deien, amb ell "*se camina bajo fixo emolumento y sin contingencia, ni expendio de caudales*"³⁶. Això, és clar, només era possible en les condicions d'una producció mercantilitzada i d'una capa de llauradors capaços d'afrontar les nombroses i complexes exigències que suposava el conreu intensiu. En la pràctica, aquest darrer element no sempre estava a l'abast. El manteniment o la renovació de la producció mercantilitzada -capaç d'assegurar la percepció de la renda- requeria sovint la intervenció dels amos. Més encara, la terra de regadiu constituïa un medi agrari en bona mesura fràgil, sotmès a múltiples alteracions i accidents, de tal manera que el conreu "a ús i costum de bon llaurador" implicava a l'horta tot un atapeït programa d'activitats que, cas de no dur-se a terme, podia implicar l'enfonsament del patrimoni agrari.

Tot plegat, és recomanable defugir els esquematismes que tracten d'acoblar les funcions dels agents dins models teòrics que no preveuen la simultaneïtat d'opcions de signe diferent. En aquest sentit, la historiografia ha estat predisposada a admetre al peu de la lletra afirmacions d'alguns observadors del segle XX que, necessàriament, donaven una visió unilateral del rendisme, tot assimilant-lo a simple percepció de rendes per part del propietari. La recerca actual, però, ha posat en relleu que aquesta no podia ser l'única funció en casos nombrosos i representatius³⁷.

El rendisme a les hortes valencianes recolzava sobretot en una relació complexa i fonamental entre els amos i les famílies cultivadores. Aquestes acomplien, en la pràctica, un paper estratègic en l'agricultura intensiva de regadiu. La seua importància es pot mesurar en diversos apartats. D'una banda, la presència i l'arrelament de la família llauradora *in situ* assegurava un requisit fonamental, que de vegades corre el risc de passar desapercebut des d'una perspectiva que prenga com a "donada" la qualitat i les condicions de la terra. Altrament, el regadiu tenia un caràcter artificial i en bona mesura precari, sotmès a una àmplia colla

36. Cit. a Jesús MILLÁN, *Rentistas y campesinos. Desarrollo agrario y tradicionalismo político en el sur del País Valenciano, 1680-1840*. Inst. "J. Gil-Albert", Alacant, 1984, p. 227.

37. La recerca va afegint casos que contradiuen aquella visió unilateral del rendisme. La representativitat d'aquests exemples recolça en què provenen de sectors diferents de la noblesa i de patrimonis localitzats en àmbits geogràfics i contextos agraris variats. Així, el comte de Ripalda, un dels terratinents més destacats i amb un gran protagonisme a l'espai públic, que tenia la major part del seu patrimoni a l'extrem sud del País. O la família Calatayud-Enríquez de Navarra, nobles sense títol i modestos propietaris al secà del nord d'Alacant i a la Ribera del Xúquer. O el baró de la Pobla Tornesa, un terratinent no massa destacat a terres de Castelló. Vegéu S. CALATAYUD, J. MILLÁN i Mª C. ROMEO, "La noblesa propietaria...", op. cit.; i "El rentismo nobiliario...", op. cit.; Adolf SANMARTÍN, *La participación de la nobleza en las transformaciones agrarias del siglo XIX. El patrimonio del Barón de La Pobla, Valencia*, Facultat de Geografia i Història, 1991, Tesi Doctoral. Això no evita, però, que hom continue a negligir els resultats d'aquesta recerca sobre la base d'una apel·lació al testimoni d'algun autor de l'època; és el cas de J. PALAFOX, "La tardia industrialització de la economia valenciana", a Luis GERMÁN, Enrique LLOPIS, Jordi MALUQUER DE MOTES i Santiago ZAPATA (eds.), *Historia económica regional de España. Siglos XIX y XX*, Barcelona, Crítica, 2001, p. 401.

d'accidents i factors de deteriorament. Com que les tasques corresponents no han conegut la seua mecanització, més o menys parcial, fins a ben entrat el segle XX, calia esmerçar-hi un volum considerable de força de treball. Això era més important encara pel fet que l'habilitat requerida no era sempre fàcil d'adquirir ni de substituir, de manera que l'estabilitat dels cultivadors contribuïa a garantir-la. La instal·lació de la família de colons assegurava la disponibilitat permanent d'aquests requisits.

D'altra banda, la parcel·lació de les finques arrendades en aquest context, en instal·lar-hi un nombre creixent de conreadors, permetia ajustar les relacions entre superfície cultivada i reserva familiar de força de treball i recursos productius. D'aquesta manera, els amos en afavorir la instal·lació d'aquest nombre creixent de colons esperonaven la intensificació del conreu, la qual cosa, alhora, assegurava la percepció de la renda. Aquest fou el cas, sobretot, de l'Horta de València, on el sistema d'arrendaments va evolucionar en el sentit de no entrebancar com a norma la subdivisió de l'arrendament entre els hereus de la família arrendatària. D'acord amb els criteris majoritaris dels agraristes del vuit-cents, això havia estat la clau de la millora de l'agricultura que s'observava a la rodalia de València. Per últim, la família arrendatària acomplia també un paper en aquells casos -gens excepcionals, pel que es coneix fins ara- en els quals els amos volien estimular innovacions agrícoles (p.e., la dotació d'infraestructures que incrementaven el valor afegit o la renovació gradual dels arbres o la introducció de noves plantacions mercantils). L'amo podia finançar algunes d'aquestes innovacions, que després es reflectien en una negociació de la renda marcada per les transaccions amb els arrendataris. D'altres vegades, els propietaris acceptaven una substancial reducció de la renda futura, per tal que fóra el llaurador el que fes els esmerços corresponents. De nou, això només era possible si l'arrendatari tenia certes garanties i expectatives de futur.

Contràriament al que fan les fórmules rotundes d'alguns informants del nou-cents, que generalitzen en una imatge unilateral tota mena de funcions dels rendistes, els estudis sobre patrimonis i contractes assenyalen que aquest entramat d'estímuls i compensacions va tenir un paper decisiu, en permetre que el regadiu valencià poguera mantenir i desenvolupar el vincle amb el mercat al llarg de la centúria. Escatir aquestes altres funcions del rendista, a més, resulta imprescindible si volem entendre la capacitat d'integració sociopolítica d'aquestes jerarquies rendistes. La insistència en la seua restringida activitat en el conreu, podria dur a suposar lògicament l'existència d'unes relacions tibants, quan no l'enfrontament directe, com a resultat d'una pràctica inexorable de la propietat rendista, amb un simple caràcter parasitari o expropiador del capital dels llauradors. L'altra explicació gairebé immediata, dins dels esquemes a l'ús, consisteix a invocar el model de la "societat camperola tradicional", seguidora dels valors i autoritats establertes, d'acord amb el que suposa la teoria de la "comunitat" (la *Gemeinschaft* de Tönnies) i de la "solidaritat mecànica" d'Emile Durkheim.

L'aplicació d'aquests esquemes permet suposar que els llauradors assumien conductes d'adaptació resignada i defugien la defensa dels seus interessos.

L'anàlisi de les conductes observables per part dels propietaris permet de fer aproximacions explicatives de tipus diferent, que no recolzen en suposicions no verificables, com són les dels esquemes esmentats adés. Això suposa plantejar com a problema que cal explicar la seua capacitat per a integrar en l'òrbita dels patrimonis i del dirigisme econòmic i social dels propietaris benestants, i fer-ho de manera prou estable, una àmplia xarxa de famílies arrendatàries.

En principi, cal destacar que la renda al regadiu valencià suposava uns ingressos molt elevats per unitat de superfície, incomparablement superiors als de la major part de l'Espanya agrària. A mitjan segle XIX, no era inusual una renda al voltant dels 900 rs./Ha. a les comarques centrals del País (l'Horta o la Ribera Alta). Ara bé, fins i tot a la comarca perifèrica del Baix Segura, lluny dels grans nuclis urbans, es podien trobar fàcilment xifres molt semblants. Naturalment, aquest fet excepcional induïa un interès també molt gran per tal de mantenir les fonts d'aquest esplèndid doll de rendes, la qual cosa afectava directament la qualitat del terreny i la renovació de les collites mercantils. Ara bé, aquesta insòlita pressió de la renda per unitat de superfície anava lligada també a una anàlisi enormement acurada i particularitzada de cadascuna de les finques en qüestió. La importància sistemàtica d'aquest factor dificulta molt poder parlar en termes generals de la pressió de la renda a escala del regadiu d'una mateixa comarca o, fins i tot, d'un mateix lloc. Les dades demostren que es tractava d'una pressió de la renda molt oscil·lant en finques molt properes, allò que només pot explicar-se pel fet que la renda expressava una suma específica de factors, que podien anar des de la qualitat de la terra i dels conreus, fins a les circumstàncies personals i econòmiques dels colons, incloent-hi -i de manera probablement molt remarcable de vegades- la seua trajectòria anterior i les expectatives per al futur.

Durant la primera meitat del segle XIX, les dades conegudes fins ara de propietaris del Baix Segura i la Ribera Alta mostren que, en general, l'ascens de la renda fou moderat o molt reduït. Això no exclou ascensos superiors als 10 % en termes reals en alguns casos, però tot indica per ara que no fou aquesta la tendència generalitzada d'aquests patrimonis, sempre dins d'un ampli ventall de situacions en les diverses finques. En especial, convé cridar l'atenció sobre el fet que l'extinció pràctica del delme, a mitjan dècada de 1830, no va donar lloc a un ascens sistemàtic i en la mateixa proporció de la renda contractual. Aquestes alces es localitzen, fins ara, en una clara minoria dels grans patrimonis coneguts, mentre que són majoritaris els casos d'ascensos molt per sota del volum que implicava el delme o, fins i tot, els llargs períodes d'estabilitat, que arriben a finals de la dècada de 1840³⁸.

38. Coneguem cada vegada més casos en els quals la desaparició del delme no es va traslladar a la renda del propietari. A Gandia, Elx o Oriola, els contractes d'arrendament no esmenten la qüestió o esta-

Aquesta conducta suggereix que els amos no aprofitaven al límit les possibilitats que en principi els atorgava el seu control de la terra i la seua inexorable superioritat jurídica dels contractes. És versemblant que una part dels colons, si més no, se'n poguessen beneficiar, la qual cosa seria coherent amb el relleu dels conreus comercials d'aquesta època i la costosa recuperació del reg. Hi ha prou indicis, també, que aquest trasvassament als llauradors de part dels avantatges que suposava la fi del delme es féu de manera conscient entre els propietaris. Això aniria en la línia de les preocupacions que mostraven medis intel·lectuals, interessats pel progrés econòmic del País³⁹. L'ascens de la renda es va produir a la dècada de 1860, quan les inversions especulatives s'orientaren cap a la terra a causa de la crisi comercial i financera⁴⁰. Aquest ascens es va consolidar als anys d'eufòria econòmica de principis de la Restauració, per tornar a caure, segons assenyalen els escassos estudis al respecte, a partir dels anys 1890.

Ací no acabaven les pràctiques ressenyables en la flexibilització de la renda. Una gran importància hagué de tenir la financiació dels endarreriments, quan aquests es produïen. Cal recordar que era norma estesa als contractes que qualsevol desviació respecte als terminis de la renda donara lloc a la rescissió. De fet, però, tot sembla indicar que això s'aplicava en funció de les conveniències de l'amo, que sovint podia optar per oferir una espera al llaurador, si tenia expectatives que les dificultats d'aquest fossen només transitòries. Quan aquest era el cas, podem trobar situacions realment sorprenents, on el deute reconegut pel llaurador es podia ajornar, fins i tot, d'un contracte a l'altre, al llarg de diverses dècades. El comte de Ripalda, un dels agraristes valencians més destacats de mitjan segle XIX, ajornava gairebé la meitat de les rendes que havia de percebre d'un any per a l'altre, facilitant així als seus colons del Baix Segura la comercialització de les collites sense pressions. Aquesta actitud flexible, amb tot, no marcava l'única lògica de l'amo, que simultàniament es mostrava inflexible quan es perdia el reg o les collites en determinats casos.

La percepció de la renda al marge de qualsevol eventualitat del conreu era un principi irrenunciable d'aquests propietaris, tot i que estiguessen disposats a fer excepcions quan els convenia. El mateix comte de Ripalda, de fet, blasmava el costum de perdonar els endarreriments que es donava a l'Horta de València: "*práctica viciosísima de los propietarios de esta vega es la de perdonar en sus tes-*

bleixen només l'augment d'una petita part de l'impost desaparegut, vegéu S. CALATAYUD, J. MILLÁN i M^oC. ROMEO, "El crèdit en el llindar de la societat burgesa: una aproximació al préstec agrari al regadiu valencià, 1820-1840", en premsa. Les sèries de renda de què disposem no registren cap augment en els anys de supressió del delme; S. CALATAYUD, J. MILLÁN i M^oC. ROMEO, "El rentismo nobiliario...", op. cit, p. 106.

39. Exemples d'aquesta preocupació poden trobar-se als articles d'opinió del *Diario Mercantil de Valencia*, 19 de Novembre de 1840, 19 de Desembre de 1840, 29 de Març de 1841, 29 d'Agost de 1841, 31 d'Agost de 1841, 1 de Setembre de 1841 i 3 de Setembre de 1841.

40. Analet PONS, "Els contractes d'arrendament al País Valencià. Una anàlisi de protocols notariais (1785-1870)", *Estudis d'Història Agrària*, 8, 1990, p. 188.

*tamentos, herencias y liquidaciones la mayor parte de las deudas y atrasos por creerlos incobrables; lo que además de ser una injusticia, fomenta la inexactitud de los labradores, que siempre desean ir atrasados con la esperanza de este perdón*⁴¹. El criteri que sembla predominant era el de garantir al màxim la percepció contínua i regular d'un volum donat de rendes, al capdavant l'avantatge decisiu d'una agricultura caracteritzada per l'elevada pressió de la renda per superfície. Aquest principi prevenia, és cert, contra les alces conjunturals que poguessen córrer el risc de no estabilitzar-se; induïa també algunes inversions i pràctiques flexibles de la renda per part de l'amo, que podien tenir un caràcter estratègic en el desenvolupament del conreu; donava peu, per fi, també a pràctiques inexorables de dur a terme uns contractes unilateralment favorables a l'amo, en aquells casos en els quals aquest tenia alguna alternativa millor que donar més oportunitats al llaurador atrapat pels problemes.

Aquest complex conjunt de pràctiques actuava, com ja hem dit, sobre una agricultura intensiva, en la qual els costos de l'explotació directa la feien normalment poc atractiva, sobretot en períodes perllongats i en el cas de conreus molt estesos, com era el policonreu de les rotacions de l'horta (hortalisses, blat, cànem, per exemple). L'alternativa era l'ús de l'economia familiar dels arrendataris. No hi havia un model únic pel que fa al seu grau de capitalització. En el cas de l'Horta, s'ha comprovat que a finals de l'antic règim hi tenien més pes les explotacions comparativament grans (entre 7 i 13 hes.) i dotades d'infraestructures productives, del que seria la norma més tard. A partir del primer terç del vuitcents a aquesta comarca de la rodalia de la capital s'imposà la fragmentació dels arrendaments entre un nombre creixent de famílies, l'avantatge principal de les quals era el treball intensiu i l'adequació entre uns recursos limitats i la superfície arrendada. A l'extrem sud del País, en canvi, els propietaris tractaven d'evitar els riscos dels llauradors insolvents, la qual cosa va portar a frenar la subdivisió i a afavorir l'escàs nombre d'arrendataris solvents. Amb tot, però, molts llauradors malament dotats de recursos propis conreaven ací superfícies excessivament grans per al capital disponible.

Tot això ens condueix al paper clau que en aquesta agricultura, en bona mesura mercantilitzada, acomplia el crèdit. Les característiques d'uns arrendataris majoritàriament deficitaris i, alhora, d'una intensa pressió de la renda per unitat de superfície fa difícil explicar a primer cop d'ull com funcionava la cadena del crèdit al si d'una agricultura rendista. Aquest tema resulta especialment necessitat d'estudis. De tota manera, els resultats coneguts per ara permeten suggerir que no es tractava, ni de bon tros, del cercle pervers entre la renda i la usura que caracteritza el que Badhuri anomena "l'agricultura endarrerida". La incorporació de capital alié al regadiu valencià fou important, malgrat la inexistència d'institu-

41. "Obstáculos que se oponen a los adelantos de la agricultura en el Reino de Valencia", *Boletín Enciclopédico de la Sociedad de Amigos del País*, València, Impr. de López y Cía., 1839-1841, vol. I, pp. 442-446.

cions no personalistes de crèdit, i tot assenyala que la tendència fou a l'alça, en paral·lel a l'extinció dels drets senyorials i del delme. Així a Gandia el volum dels préstecs a través d'obligacions va augmentar deu vegades més en 1835-1840 respecte a 1816-1818. Els sondejos mostren una tendència comparable al sud del País. A Oriola el capital prestat a escala local es va multiplicar per quatre entre 1836 i 1840, passant d'uns 200.000 rals a prop d'un milió el darrer any. El 1850, al seu torn, les transaccions arribaven a 1.167.000 rals⁴². Això era possible, a les altes taxes d'interès que informen els coetanis, perquè hi havia un entramat d'enteses entre els rendistes i l'ampli espectre dels prestadors. Sense aquestes connivències, que feien possible cobrar els deutes i asseguraven nous préstecs en el futur, és difícil que el capital hagués continuat regularment arribant a moltes economies de llauradors precaris.

Aquest conjunt de funcions es va reflectir, en el context de l'optimisme burgès de mitjan segle XIX, en la imatge del propietari emprenedor, com a motor del progrés al País Valencià de llavors. Si comparem les formes de gestió reals amb l'elogi unilateral del gran propietari emprenedor, és evident que aquesta figura prescindia d'una part significativa de la realitat. L'exaltació del propietari que impulsava l'agricultura a través del conreu directe coincidia amb una cessió prou estesa de la terra en arrendament. Aquesta cessió, però, no equivalia a un paper purament passiu de l'amo. De tota manera, la denúncia del rendista que feia el comte de Ripalda l'any 1841 equivalia a una crida als terratinents de tota mena per a que assumissen un paper dirigent en el desenvolupament econòmic que, alhora, els posaria a estalvi de la crítica social⁴³. En la seua visió de l'agricultura es comprova que aquesta elit minimitzava les funcions dels arrendataris, de vegades fins ignorar-los per complet. Com era habitual entre els moderats, la radiografia que feien del conjunt social s'expressava en termes estrictament clasistes, val a dir que ben poc inclusivament tant des d'un punt de mira polític com social. Així, Joaquim Roca de Togores, en el seu informe sobre l'agricultura alacantina, esmenta com a classes agràries els propietaris, els quals identifica amb els *capitalistes*, i els *braceros*⁴⁴. Aquesta terminologia és remarcable, per tal com l'autor no s'està de parlar dels arrendaments i exaltar-ne l'equilibri de classes. Això assenyala que per a ell els arrendataris només aportaven la seua força de treball, mentre que els propietaris -tot i ser rendistes- feien de veritables organitzadors del conreu. Roca de Togores feia invisibles els arrendataris, però no pas

42. S. CALATAYUD, J. MILLÁN i M^oC. ROMEO, "El crèdit...", op. cit. La xifra de 1850: Arxiu Històric d'Oriola, Protocols de 1850.

43. "El impulso de la agricultura se conoce más que en nada por los propietarios que dedican sus caudales, tiempo y estudio a la industria agrícola...", Comte de Ripalda, "Mejoras positivas en la agricultura", *Boletín Enciclopédico*, I, 1839-1841, pp. 397-401.

44. Joaquín ROCA DE TOGORES, "Memoria sobre el estado de la agricultura en la provincia de Alicante. 1849", a Javier VIDAL OLIVARES, ed., *Materiales para la historia económica de Alicante (1850-1900)*, Alacant, Institut de Cultura "Juan Gil-Albert", 1986, p. 106.

els arrendaments. D'aquesta manera, el seu discurs no deixava cap lloc per a uns possibles candidats a integrar-se en aquelles *classes mitjanes* a les quals es reco-neixia un paper clau en l'ordre social de llavors. Entre d'altres efectes importants, això hauria de reflectir les baralles i transaccions en el decisiu espai local, on es jugaven els aspectes definidors del liberalisme.

La imatge que fornien aquests grans hisendats resulta coherent amb el paper de guies del progrés que maldaven per reservar-se. Per a alguns d'ells, com és el cas de la mateixa família Roca de Togores, l'omissió de l'arrendatari coincideix amb l'esperit que mostren els seus contractes d'arrendament al sud valencià. A l'igual com feien també d'altres grans propietaris de la zona, els terratinents es reserven una àmplia capacitat per a rescindir el contracte. Ho fan, a més, en el context d'unes relacions que tracten de confinar en l'àmbit d'allò particular, al marge de qualsevol normativa o instància legalment establerta. Així, l'arrendatari renuncia a "ser escoltat" pel jutge en cas de desacord amb l'amo. En abandonar la finca, es fixa sovint, els materials i millores es valorarien per un perit designat per l'amo. La "invisibilitat" econòmica de l'arrendatari s'acompanyava així de la seua renúncia a tot dret civil i de la seua inserció en el complex del patrimoni i les relacions personals del terratinent.

En la pràctica, però, les coses funcionaven de manera ben diferent. De fet, els amos, encara que no fossen exclusivament rendistes, no estaven en condicions de prendre el relleu de les moltes famílies de colons que conreaven les seues terres i assumir-ne l'explotació directa. L'important volum dels costos i les preferències per la liquidesa limitaven aquesta opció, de manera que els arrendataris acabaven sent imprescindibles.

La consciència d'això per part dels llauradors va tenir un paper important en les relacions entre arrendataris i terratinents. Des de la segona meitat del segle XVIII es pot resseguir a diverses comarques els indicis d'una certa *economia moral* dels arrendataris, que contradeia en aspectes importants la visió del món agrari i l'hegemonia que desitjaven les elits terratinents. Enfront dels drets sense restriccions del propietari per a imposar un ús especulatiu de l'arrendament, els colons van mostrar actituds que demanaven la continuïtat en l'arrendament quan disposaven d'expectatives de solvència, així com la defensa d'una "renda justa". Com hem vist, no era anormal que, per tal de mantenir l'estabilitat del conreu, la qualitat de sòl i la percepció de la renda, els amos fessen concessions en aquest sentit. Hi ha prou indicis que fan veure que els colons, lluny d'esperar aquestes concessions, tractaven de forçar-les amb les seues actituds, que contradeien el que s'havia signat en els contractes⁴⁵.

Aquestes tensions tenien lloc sobretot en la negociació bilateral, sense arribar a l'acció col·lectiva expressa i sense que es qüestionassen els drets de la propie-

45. José R. MODESTO ALAPONT, *A ús i costum de bon llaurador. L'arrendament de terres a l'Horta de València, 1780-1860*, Catarroja i Barcelona, Afers, 1998.

tat. Els llauradors amb problemes i amenaçats d'expulsió jugaven les seues cartes, en especial, per la via d'ajornar al màxim la seua eixida de la finca. Aquesta demora jugava en contra de l'amo, que s'arriscava a no trobar una alternativa de recanvi, amb el perill consegüent que es fes malbé la terra o la xarxa de reg. Això hauria fet inevitable a curt termini una renda més baixa o haver d'assumir-ne l'exploatació fins deixar-la en bon estat, amb una allau de despeses difícil de preveure. Els procediments judicials per desnonar l'arrendatari es mostraven, en aquest context, massa llargs i costosos. Sovint, una vegada encetat el tràmit, la reticència dels colons a deixar la terra i les seues reclamacions menaven a una negociació, en la qual l'amo acceptava computar millores i tasques del llaurador, que d'aquesta manera aconseguia salvar una part del seu capital⁴⁶.

Aquesta possibilitat per a la transacció caracteritza l'entramat de vincles entre amos i colons, mentre que el tracte amb els assalariats es comprova molt més rígid. També en determinades conjuntures, sobretot a la segona meitat del vuitcents, es comprova una actitud freqüent dels llauradors, en el sentit d'ajornar els pagaments amb diversos pretexts, que els amos tenien per del tot inversemblants. És en aquest context, a principis de la Restauració, quan es va produir la "vaga de rendes" a l'Horta, inicialment desfermada arran d'una llarga sequera que havia reduït les collites. Els llauradors van demanar una rebaixa o l'ajornament de la renda, actitud que es va estendre per la comarca, arran de la solidaritat dels colons que es negaven a reemplaçar els que havien estat desnonats pels amos. Simultàniament, les normatives municipals que limitaven les activitats de les venedores de verdures a la capital i dels xiquets que arplegaven el fem -tots dos part de l'economia familiar dels arrendataris de la comarca- s'hi van sumar per tal de promoure una onada inusual de tensions rurals, però amb un reflex pregon a la ciutat de València.

D'aquesta mobilització va nèixer la imatge del llaurador aparentment submís o satisfet, però que era capaç d'un pràctica insurgent en la defensa dels seus interessos. La interpretació del potencial radicalisme dels colons va trobar una expressió contundent a *La Barraca*, novel·la publicada pel republicà Vicent Blasco Ibáñez vora vint anys després. Fins ara, però, l'anàlisi històrica amb prou feines s'ha plantejat l'estudi de les relacions socials al regadiu valencià i les manifestacions polítiques d'aquest món.

El problema rau en com valorar el potencial de politització que oferien els conflictes peculiars que afectaven els arrendataris. Aquestes tensions, fàcils de detectar, desmentien el tòpic de l'harmonia de classes i la prosperitat universal que pregonaven els cantors del *Levante feliz*. Hi ha el perill, però, de situar

46. Això era un trasbals evident respecte al que sovint es previa als contractes sobre les millores. En aquest sentit, convé destacar la importància del context polític del Sexenni Revolucionari per tal d'assegurar un criteri més favorable als colons, Pedro RUIZ TORRES, "Privilegi i desigualtat al món rural (1780-1870)", *Afers*, nº 11-12 (1991), pp. 89-100. J. MILLÁN, *El poder de la tierra...*, op. cit., pp. 236-238.

aquestes tensions en un ventall analític molt reduït, que s'esgote en la submissió o la subversió de l'ordre establert. Els historiadors correm el risc de percebre aquestes tensions d'una manera abstracta, no atenent ben bé al significat que li atorgaven els protagonistes. En gran mesura, és el que passa amb la revolta pagesa vista des de l'angle de l'esquerra urbana, com s'esdevé a *La Barraca*. El moviment camperol de 1878 a l'Horta fou capitalitzat políticament pels sectors més conservadors i confessionals de l'espectre de la Restauració. Tot suggereix per ara que aquest vincle fou el que tingué més capacitat hegemònica entre els arrendataris. De fet, el divorci polític entre el republicanisme blasquista i la rogalia camperola fou mutu i perllongat. A tall d'hipòtesi, es pot plantejar que aquestes tensions sobre la renda i l'estabilitat en la finca tenien vies per a integrar-se i aprofitar determinats aspectes del discurs dels amos. Les preferències d'aquests pel llaurador laboriós podia oferir perspectives d'estabilitat i prosperitat reals, o que eren viscudes com a tals, per part dels colons. D'aquesta manera, preservar la "bona opinió" com a cultivador i unes pautes de conducta que s'identificaven amb la moral i la pràctica catòliques podien fer un bloc coherent. Els valors i les pautes que se'n derivaven podien augmentar les distàncies respecte al món de l'esquerra urbana i del proletariat rural, la qual cosa impedeix de valorar en solitari el distanciament respecte als rendistes⁴⁷.

Les tensions entre amos i colons al regadiu valencià no es poden assimilar a la mena de conflictes que promovia la manca de propietat o les pràctiques comunitàries entre els camperols andalusos. Tampoc no van suscitar l'evolució política i organitzativa comparable a la dels *rabassaires* catalans, arran de l'ofensiva dels amos per recuperar la terra al darrer terç del vuit-cents. No hi hagué, en general, la confluència amb l'esquerra republicana que va suscitar la dependència del mercat i del crèdit entre els viticultors del Rosselló, a principis del segle XX.

Per ara podem comprovar que la població rural no depenia políticament per principi dels més rics, en especial a partir del retorn al sufragi masculí el 1891. Des de llavors, la necessitat d'obtenir la col·laboració de l'electorat rural fou considerada per part dels grans interessos terratinents com a un mecanisme que obligava a excessives contrapartides envers els humils⁴⁸. El personal polític de diversa orientació, fins i tot a l'època del liberalisme elitista de la Restauració, mostrava una sensibilitat diferenciada per diversos temes. Tot això, podia donar lloc a un avantatge

47. Vid. Ramir REIG, *Obrers i ciutadans. Blasquisme i moviment obrer. València, 1898-1906*, València, Institució Alfons el Magnànim, 1982; i *Blasquistas y clericales. La lucha por la ciudad en la Valencia de 1900*, València, Institució Alfons el Magnànim, 1986. Algun indici en sentit contrari per part dels republicans castellonencs a Manuel MARTÍ, "Los grupos agrarios en la política urbana del País Valenciano: Castelló de la Plana, ss. XIX-XX", *Noticario de Historia Agraria*, 11, 1996, pp. 57-79.

48. Jesús MILLÁN i Rafael ZURITA, "Élites terratenientes y tipos de caciquismo. La casa Rafal/Via-Manuel entre la revolución liberal y la crisis de la Restauración", *Historia Agraria*, 16, 1998, pp. 153-181. Rafael ZURITA, *Notables, caciques y clientes. La política conservadora en Alicante, 1875-1898*, València i Alacant, Conselleria de Cultura i Institut de Cultura "Juan Gil-Albert", 1996.

seriós per part de polítics professionals, d'arrels progressistes i liberals, com va succeir a Gandia i Oriola⁴⁹. A llarg termini, seria sobretot l'associacionisme confessional, contrari al liberalisme i la democràcia, el que aconseguiria organitzar bona part d'aquest món dels arrendataris valencians. Això s'esdevingué només, però, una vegada que la política personalista i d'influències de la Restauració es comprovà insuficient, entre l'època de conflictes socials durant la I Guerra Mundial i la Segona República. El carlisme transitòriament renovat del canvi de segle forní llavors una colla de dirigents a la dreta convencionalment antirepublicana, integrada en la CEDA⁵⁰. Fou sobre aquesta base que, arran de 1931, la *Derecha Regional Valenciana* es constituïria en tot un exemple de partit confessional de masses en el si de la confederació de Gil Robles.

Aquesta base social, innegablement àmplia, s'incorporava a una modalitat nova de fer política de dretes. Però el seu contingut no anava més enllà d'algunes frases aparentment radicals sobre la justícia social⁵¹. En la pràctica, els seus dirigents van poder donar suport als governs radical-cedistes durant la República. Precisament quan practicaven una política intransigent amb les demandes de l'esquerra o, fins i tot, feien aprovar una llei d'arrendaments rústics implacablement orientada en favor dels propietaris. La Dreta Regional Valenciana va poder donar suport a aquesta política, sense patir conflictes amb les seues bases, integrades en gran mesura per arrendataris.

Curiosament, fou la dictadura franquista la que va fer aprovar una normativa que preveia oportunitats significatives per a facilitar l'accés a la propietat dels arrendataris, qüestió que requereix molta més investigació. Fou llavors, a partir dels anys de fam i estraperlo de la dècada de 1940, quan les vendes dels propietaris s'intensificaren i van beneficiar bona part dels seus arrendataris. La intensa pèrdua de pes dels arrendaments s'acomplia així sota la forma d'una mena de "revolució pacífica", feta "a les taules de les notaries", com explicarien el jurista Monforte Báguena o el polític Martínez Arenas⁵².

49. Ferran ARCHILÉS i CARDONA, Otilia MARTÍ i ARNÀNDIZ i Manuel MARTÍ i MARTÍNEZ, *Trencament polític i canvi social. Elements per a un esquema de l'evolució política de l'Horta Sud (c.1860-c.1905)*, Catarroja, Ajuntament, 1995. Joan C. FAUS i Jesús ALONSO, "Quan la integració sí que funciona: Gandia al segle XIX", *L'Avenc*, 233, 1999, pp. 51-53. Per al cas de Sinibaldo Gutiérrez, Jesús ALONSO, *Història de La Safor*, Sinat de la Vallidigna, La Xara, 1998. Per al cas de Trinitario Ruiz Capdepón, J. MILLÁN, *El poder de la tierra...*, op. cit., pp. 116-128.

50. Jordi CANAL i MORELL, "Els militants carlins a la fi del segle XIX. Una aproximació a la base social del carlisme", a Josep Mª SOLÉ, dir., *El carlisme i la seva base social*, Barcelona, Llibres de l'Índex, 1992, pp. 227-255. Rafael VALLS, "Las aportaciones del carlismo valenciano a la creación de una nueva derecha movilizadora en los años treinta", *Ayer*, 38, 2000, pp. 137-154. Samuel GARRIDO, *Treballar en comú. El cooperativisme agrari a Espanya (1900-1936)*, València, Alfons el Magnànim, 1996.

51. Rafael VALLS, *La Derecha Regional Valenciana: el catolicismo político valenciano (1930-1936)*, València, Institució Alfons el Magnànim, 1992, pp. 183 i ss.

52. Segons José Martínez Arenas, l'extinció pràctica de l'arrendament a l'horta d'Oriola s'havia produït aprofitant l'acumulació dels llauradors durant la guerra civil i la II Guerra Mundial, gràcies a que el govern

Conclusió.

La via seguida pel món agrari valencià ha conjuminat, com hem tractat de posar en relleu, aspectes de signe, en principi, contradictori si es valoren a partir de models centrats en una única dimensió dels agents socials. Aquesta polivalència es pot resseguir en la multiplicitat de funcions econòmiques d'alguns d'aquests agents, com s'esdevé amb els rendistes. Però també cal tenir molt en compte les formes de legitimació de la propietat agrària rendista, que fomentaven un seguit d'aspiracions peculiars entre els llauradors arrendataris. En aquest sentit, la capacitat per absorbir o incloure un conjunt reiterat de tensions sota la hegemonia d'una propietat no discutida representa un dels problemes més definitoris i, alhora, més difícils de caracteritzar d'aquest tipus de societat. Per tant, la història agrària valenciana hauria d'enfrontar la renovació dels aparells analítics tant com la integració dels diversos aspectes del seu objecte d'estudi.

havia mirat "con vista gorda el agosto de los agricultores". Així, els arrendataris -no els jornalers, remarcava-haurien comprat les terres per les dues terceres parts del seu valor (a una mitjana de 225.000 pessetes/Ha.), "pues la otra tercera parte la ha cobrado el arrendatario a cambio de resolver su contrato y entregar la posesión material de las fincas". Aquest canvi no hauria estat possible en els terrenys de monoconreu, "porque generalmente están cultivados por el propietario en régimen directo", *De mi vida: hombres y libros*. Tipografía Moderna, València, 1963, pp. 290-292.